

7. HEURISTIKA

Heuristika je jednak metoda hledání pramenů (z řeckého heuriskein = najít, objevit), tedy první etapa pracovního postupu badatele, jednak nauka, která poskytuje informace o pramenech a jejich nalezištích. V konkrétním případě heuristikou rozumíme shromáždění pramenů a literatury ke zvolenému tématu a seznámení se s nimi.

Pracovní postup při hledání literatury a pramenů

1. Zjistit, co bylo k danému tématu již publikováno, jaká je současná úroveň řešení problému: teoretická a metodologická, – ta má badateli sloužit jako „odrazový můstek“, aby neopakoval práci, která již byla vykonána.

2. Zjistit, jaké názory na zvolené téma zaujali různí historikové, popř. odborníci z jiných oborů souvisejících s tématem, jaká je dobová, národnostní, náboženská, politická a jiná podmíněnost názorů historiků.

3. Prostudovat vědecký aparát publikované literatury a seznámit se s další literaturou, popř. vydanými a nevydanými prameny, s nimiž autoři publikací pracovali. Při specifikaci literatury k danému tématu postupujeme vždy od prací obecných k pracím speciálním, tzn. od syntéz k monografiím a od literatury novější k literatuře starší. Starší, zejména dobovou literaturu nezavrhuje, protože má velkou výpovědní hodnotu. K literatuře zaujímáme kritický postoj.

Bibliografie

Bibliografie jsou soupisy publikací sestavené podle přesných pravidel. Podle obsahu rozlišujeme bibliografie všeobecné, zahrnující informace o vydaných publikacích z různých oborů, a bibliografie speciální, shromažďující záznamy o pracích pouze z jednoho oboru. Bibliografie jsou zpravidla vymezovány dalším kritériem: totiž místem vydání, jež je většinou shodné se státním celkem, tzn. např. bibliografie publikací Velké

Británie, České republiky aj. Tento typ bibliografií bývá také označován jako „národní“ bibliografie. Národní knihovna České republiky zpracovává *Českou národní bibliografii*, jež je celkovým referenčním zdrojem bibliografických informací o produkci vydávané na území České republiky. Česká národní bibliografie obsahuje poddatabáze: české knihy (20. a 21. století), články z českého tisku (od roku 1991), zahraniční bohemika (od roku 1990), tzv. jmenné autority (biografické údaje o autorech) z 19. a 20. století a periodika (od roku 1989). Českou národní bibliografii je možno najít na adrese <http://aleph.nkp.cz/>

Dříve bylo vydávání tištěných bibliografií jedním z hlavních úkolů vědeckých knihovnických institucí, nyní vzhledem k přestupu knihoven na elektronické katalogy a možnosti vyhledávat literaturu pomocí různých webových aplikací, díky nimž lze v řádu hodin získat přehled o literatuře k tématu v rámci celosvětové produkce, význam bibliografií poněkud upadá. Pro historické bádání v České republice jsou nejvýznamnější odborné databáze Historického ústavu Akademie věd ČR, jež evidují od roku 1990 historickou produkci českých zemí a bohemikální (tj. zabývající se českými dějinami či od českých autorů) publikace zahraniční (bez ohledu na jazyk publikace). Databáze HÚ AV ČR jsou velmi důkladné, protože v nich najdeme nejen články jednotlivých autorů ve sbornících a časopisech, nýbrž i recenze a zprávy z konferencí; <http://biblio.hiu.cas.cz/>. Kromě databází nabízí Historický ústav AV ČR též elektronické rejstříky Českého časopis historického.

Všeobecné příručky

Vzhledem k dostupnosti různých údajů na internetu, které je však zapotřebí verifikovat, bude následující pozornost věnována pouze v omezené míře všeobecným příručkám; důraz je zde kladen zejména na příručky speciální, jež jsou pro práci historika nezastupitelné.

Ze všeobecných českých encyklopedií, které jsou pro historika přínosné, lze na prvním místě uvést *Ottův slovník naučný* (28 svazků, Praha 1888–1909) a *Ottův slovník naučný nové doby* (6 svazků ve 12 knihách, Praha 1930–1943). *Ottův slovník naučný nové doby* je neúplný, protože doba okupace nepřála česky vydávaným dílům. Po druhé světové válce již nebyla vzhledem ke změně politické orientace Československé republiky vůle dílo dokončit. Vůbec první česky psanou všeobecnou encyklopedií je *Riegrův slovník naučný* (11 svazků, Praha 1860–1874), jehož význam spočívá mimo jiné též v tvorbě či fixaci odborných vědeckých termínů v českém jazyce a v neposlední řadě

rovněž v manifestaci sebevědomí českého národa. Jiné, později vyšlé všeobecné české encyklopedie nepřesáhly rozsahem ani významem nejstarší zde uvedené příručky.

Ze světové produkce všeobecných příruček je na prvním místě třeba zmínit jednu z nejstarších, svým ohlasem patrně nejvlivnějších: *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, vedoucí autorského kolektivu Denis Diderot a Jean Baptiste Le Rond d'Alembert (35 svazků, Paris 1751–1780); měla zachytit tehdejší vědecké poznatky ze všech oborů. Je přístupná buď na mikrofiších (1996) nebo na různých webových aplikacích; buď prostým čtením (<http://archive.org/details/encyclopédieouidi03alemgooq>) nebo vyhledáváním hesel (<http://quod.lib.umich.edu/d/did/>).

Jednou z nejrozsáhlejších encyklopedií, jež je pro historický výzkum i v současné době zajímavá, je *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste* (167 svazků, Leipzig 1818–1889, dotisk 1969–1986). Díky digitalizaci na Univerzitě v Göttingenu je toto obsáhlé dílo přístupné také elektronicky: <http://gdz.sub.uni-goettingen.de/dms/load/toc/?PPN=PPN345284054&IDDOC=141451>

Největší současnou všeobecnou encyklopedií je *Encyclopedia Britannica*, jež vznikla v osvícenské době ve Skotsku (1768–1820); jejím záměrem bylo obsáhnout lidské vědění v co největším objemu. Od 15. vydání vychází Encyclopedia Britannica ve třech řadách, jež mají zcela rozdílnou funkci. Tzv. Propaedia je nejméně rozsáhlá, nabízí pouze stručný přehled poznatků. Micropedia obsahuje více hesel, avšak výklad je pouze stručný, Macropedia je nejrozsáhlejší, její články nabývají formy samostatných studií. Hesla v Encyclopedii Britannice jsou spolehlivá, mnozí z autorů jsou erudovaní odborníci ve svém oboru. Hesla jsou stále aktualizována, přibližně 35% jich je během dvou let přepracováno; zejména v přírodovědných a technických oborech je tento přístup velmi žádoucí. Encyclopedia Britannica nabízí výklad spíše z anglo-amerického pohledu, což se projevuje zejména v humanitních oborech. Od roku 2012 se vzdal vydavatel Encyklopedie Britanniky tištěné verze, nové aktualizace jsou dostupné: buď na DVD, nebo skrze placený internetový přístup.

Biografické příručky

Vydávat specializované příručky je práce velmi nákladná, rozsáhlá a nevděčná. U biografických příruček bývá problematické též stanovení „mantinelů“, proč určitou osobnost ze slovníku vyloučit, a jinou ne. Všechny biografické příručky proto obsahují v úvodu záměr autorů, jakými faktory byl výběr osobností určen; nejdůležitější

skutečností je zpravidla teritorium, dále chronologický úsek, profese či stav, ale také životní dráha. Vystane tak např. otázka, zda patří do biografického slovníku někdo, kdo se ve vymezené oblasti narodil, působil však jinde a tam se proslavil, takže vlastně nemá s pojednaným územím nic společného? Či tam patří člověk, který se sice v teritoriu nenarodil, ale stal se v něm významným? Takové základní metodické otázky si musí klást nejen autor, ale i uživatel, aby si zvolil správnou příručku. Autoři biografických příruček zdůvodňují svůj přístup k výběru osobností v předmluvě; v naprosté většině jsou do velkých biografických počinů zahrnuty pouze osobnosti nežijící.

Výběr biografických příruček bude zde omezen pouze na nejdůležitější díla vztahující se především k českým dějinám. Z česky psané produkce zde uvádíme čtyři slovníky z nedávné doby: Josef Tomeš – Alena Lébllová (eds.), *Československý biografický slovník* (1992); *Biografický slovník českých zemí. Heslář* (Praha 1997–2000); Josef Tomeš a kolektiv, *Biografický slovník XX. století* (1999). Nejnovějším (nedokončeným) počinem Historického ústavu Akademie věd České republiky je zatím nejrozsáhlejší biografická příručka, jaká kdy v českých zemích vznikla: Pavla Vošahlíková a kolektiv, *Biografický slovník českých zemí* (2000an), avšak dílo tohoto rozsahu bude potřebovat ke svému kompletnímu vydání dostatek času, (poslední díl, vydaný roku 2011, končí písmenem E). Jedinou zahraniční biografickou příručkou věnující se pouze českých zemím je *Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder* (München 1974an) z produkce Collegia Carolina v Mnichově. Tento zatím také nedokončený slovník (poslední díl z roku 2011 končí písmenem S) zahrnuje též německy mluvící osobnosti z českých zemí, které nebyly dosud uvedeny v jiných příručkách. Není online přístupný. Na webové adrese níže lze nalézt seznam nejnovějších specializovaných biografických příruček a literatury k dějinám českých zemí, z nichž slovník vychází: <http://www.collegium-carolinum.de/bibliothek/arbeitsbibliographien/nachschlagewerke.html>.

Z ostatních teritoriálně omezených biografických příruček uvádíme následující: Hermann Heller, *Mährens Männer der Gegenwart* (Brünn 1885–1892, Brünn 1912); Milan Myška a kolektiv, *Biografický slovník Slezska a severní Moravy (1993–1998); Žili a pracovali v Brně* (Brno 1977) a elektronickou *Encyklopedii dějin města Brna*; <http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb>.

Další uvedené biografické příručky jsou již velmi rozsáhlé a vztahují se k českým zemím v rámci většího prostoru: Rakouska, svaté říše římské aj. Řadíme je zde v chronologickém pořadí, neboť jsou vzájemně provázány. Nejstarší příručkou je Constantin von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Krönländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben*, Wien 1(1856)–60(1891);

rejstřík (1923). Díky Univerzitě ve Vídni je přístupný i online: <http://www.univie.ac.at/voeb/blog/?p=14055>. Pokračovatelem tohoto lexikonu měla být *Neue Österreichische Biographie* 1815–1918 (Wien 1923–1982), avšak prvních devět svazků tento náročný úkol splnilo jen nedostatečně. Od svazku 10 byl proto změněn název příručky na *Große Österreichischer*, v jejích následně vydaných svazcích jsou zahrnuty obšírné medailony různých rakouských osobností, jež nejsou v rámci celého slovníku abecedně řazeny. Úkol pokračovat ve Wurzbachově lexikonu (se stejným metodologickým přístupem) převzal *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950* (ÖBL), který vydává Rakouská akademie věd (Wien 1957an). Slovník je zatím nedokončen (díl z roku 2010 končí u písmene S), souběžně vychází také doplněné online vydání (není zdarma), zahrnující osobnosti s datem úmrtí mezi lety 1950–2005.

Pro Německo a potažmo též „německý historický prostor“ je nejdůležitější příručkou *Allgemeine deutsche Biographie* (ADB), vydávaná Bavorskou královskou akademií věd (56 + 1 sv. rejstříku, München – Leipzig 1875–1912). Její pokračovatelkou je *Neue deutsche Biographie* (NDB), vydávaná Bavorskou akademií věd [Berlin 1(1953) – 24(2012), plánováno je 28 svazků a dokončení v roce 2017]. Pro práci historika je výborné, že Bavorská a Rakouská akademie věd vytvořily společný portál, který zahrnuje ADB, NDB a ÖBL, a to zdarma; <http://www.biographie-portal.eu/>.

Topografické příručky, toponomastika

Toponomastika je nauka o místních jménech a je součástí onomastiky (nauky o vlastních jménech), topografie a kartografie. V historickém výzkumu slouží topografické příručky zejména k nalezení či určení neznámého toponyma (tj. zeměpisného jména) či zjištění dalších informací o něm. Nejčastějším problémem toponomastiky pro dějiny českých zemí je hledání českého ekvivalentu německého historického toponyma, resp. identifikace lokality podle historického názvu v prameni. Větší obce či města lze v současné době najít na webu, avšak obtížné je nalézt odpovídající toponymum menších či malých obcí, obcí zaniklých, sloučených atd. V takových případech musíme sáhnout po topografické příručce.

Výběr topografické příručky se řídí účelem při hledání toponyma. Pokud je cílem pouze nalézt neznámé (zpravidla německé) toponymum v českém jazyce, lze použít stručné příručky. Velmi dobře zpracovaná je příručka z produkce Collegia Carolina: Heribert Sturm (ed.), *Ortslexikon der böhmischen Länder* (München 1995), která uvádí kromě českého a německého rejstříku ke každému toponymu všechny jeho

změny až do roku 1961. Jednotlivá hesla jsou rozdělena do šesti časových úseků (do 1910, I. Československá republika, protektorát *Čechy a Morava*, 1945–1949, 1949–1955, po 1961). Velmi praktické jsou též informace o změnách názvu okresů, krajů a změnách jejich hranic vzhledem k obcím. Dobře použitelná je též elektronická příručka *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005* (2 svazky, Praha 2006) kterou vydal Český statistický úřad. Druhý díl obsahuje česká a odkazem i německá toponyma všech obcí v ČR. Dostupné elektronicky online zdarma v PDF formátu; <http://notes3.czso.cz/csu/2004edicniplan.nsf/p/4128-04>.

Je-li účelem nejen nalézt název toponyma, ale též získat další informace o hledané obci (východisko k regionálním dějinám, hledání méně proslulé osobnosti, regionální pamětihodnost atd.), je třeba zvolit topografické příručky rozsáhlejší, pro něž je typické, že pojednávají odděleně jednotlivé historické země Čechy, Moravu a Slezsko. Výčet příruček omezíme pouze na ty nejrozsáhlejší:

Pro Čechy je třeba na prvním místě zmínit příručku Antonína Profouse, *Místní jména v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny* (5 svazků, Praha 1947–1960). Oblíbená Profousova topografie obsahuje též historické doklady toponym (opírající se o rozsáhlé sbírky Augustina Sedláčka), což je velmi záslužné, i když právě tato badatelsky nejnáročnější část příručky byla současníky nejvíce kritizována jako pramenně nedostatečná. Schallerova a Palackého topografické příručky Čech jsou v jistém smyslu překonány, ale pro speciální témata poskytují stále cenné informace: Jaroslav Schaller, *Topographie des Königreiches Böhmen* (16 svazků, Prag und Wien 1785–1790); František Palacký, *Popis království českého* (Praha 1848). Nová výběrová příručka *Encyklopedie českých vesnic: vesnické památkové rezervace, zóny a ostatní hodnotná vesnická sídla v Čechách* (zatím 5 svazků, Praha 2003–2011) je určena nejen úzkému okruhu badatelů, ale též zainteresované veřejnosti, čemuž odpovídá reprezentativní provedení s množstvím obrazového materiálu.

Pro Moravu a Slezsko vychází rozsáhlá řada *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960* (zatím 16 svazků, Ostrava, od 13. svazku Olomouc 1960–2011). Velmi popisná a pro historickou práci nenahraditelná, zejména kvůli cenným informacím ve starších svazcích, je *Vlastivěda moravská*, členěná podle okresů (svazky 1–59, Brno 1897–1948; od svazku 60 se místo vydání různí; poslední svazek 68 vyšel roku 2002). Různé svazky *Vlastivědy moravské* se koncepčně trochu liší, což je dáno stavem historické vědy v době vzniku příslušného svazku. *Vlastivěda moravská* tak představuje zajímavý fenomén, neboť dokumentuje ve svých svazcích vývoj koncepce regionálního bádání. Stručnější příručkou, nicméně velmi používanou, je: Ladislav Hosák – Rudolf Šrámek, *Místní jména na Moravě a ve Slezsku* (2 svazky, Praha 1970–1980). Starší, výrazně méně

frekventovanou, ale pro speciální témata hodnotnou příručkou jsou díla Řehoře Volného (též Gregor Wolny), *Die Markgrafschaft Mähren, topographisch, statistisch und historisch geschildert* (6 svazků, Brünn 1835–1842) a *Kirchliche Topographie von Mähren, meist nach Urkunden und Handschriften* (8 svazků, Brünn 1855–1863). Výčet starších topografických příruček zde uzavírá *Topographie vom Markgrafthum Mähren Franze Josefa Schwoye*, (3 svazky, Wien 1793–1794). Pro opavskou část Slezska lze využít starší publikaci Vincence Praska *Historická topografie země Opavské* (Opava 1889). Ostatní starší topografická díla, jež byla publikována po zavedení všeobecného sčítání obyvatelstva ve druhé polovině 19. století, označovaná často jako „Ortsrepertorium“, „Gemeindelexikon“, „statistický lexikon“ atd., překračují rámec našeho učebního kompendia a nebudou zde jmenovitě zmiňována.